

**СПЕЦЫФІКА ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ
АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОДЧАГА СТЫЛЮ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ё 1920-я гг.
(на матэрыяле спецыяльных дапаможнікаў)**

На матэрыяле спецыяльных пособіў па делопроизводству, изданных в 1920-е гг. на белорусском языке, исследуется проблема становления лексических средств официально-делового стиля белорусского литературного языка на раннем этапе его развития. Особое внимание уделяется проблеме перевода делопроизводственной терминологии и канцеляризмов с русского языка на белорусский.

The article provides the problem of lexical formation of the business style of the Belarusian literary language at an early stage of its development. Particular attention is paid to the translation of business terminology and expressions from Russian into Belarusian.

У 1920-я гг. склаліся даволі спрыяльныя ўмовы для развіцця афіцыйна-справаводчага стылю беларускай мовы. У гэты час беларуская мова ўжо мела дзяржаўны статус, а выдадзены ў 1924 г. дэкрэт «Аб мерах да пераводу справаводства дзяржаўных органаў у нацыянальных абласцях і рэспубліках на мясцовыя мовы» пашыраў сферу яе ўжывання і на справаводства. Гэтыя фактары абумовілі з'яўленне ў акрэслены перыяд некалькіх спецыяльных дапаможнікаў, агульнай задачай якіх было аказанне дапамогі прадстаўнікам мясцовай улады ў афармленні дакументацыі на беларускай мове. У прыватнасці, у гэты час былі выдадзены «Дзелавод» С. Серады (1926), «Падручнік справаводства сельскіх і местачковых саветаў» (1926), «Падручнік справаводства раённых выканаўчых камітэтаў» (1926), «Інструкцыя і правілы аб справаводстве па асабоваму складу» (1928). Выхад гэтых дапаможнікаў меў надзвычай важнае значэнне для развіцця беларускай літаратурнай мовы, яе стылістычнай дыферэнцыяцыі і ўнармавання. Як адзначаў у адным са сваіх артыкулаў В. П. Красней, дзякуючы пералічаным выданням «выпрацоўваліся адпаведныя прыёмы і формы моўнага выражэння, тыповыя для названай сферы» (Красней 2011, 181). Менавіта таму спецыяльныя дапаможнікі па справаводстве 1920-х гг. уяўляюць сабой каштоўную крыніцу моўнага матэрыялу для лінгвістычных даследаванняў і, у прыватнасці, для аналізу лексічных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю.

Адметнасць афіцыйна-справаводчага стылю на лексічным узроўні выяўляецца найперш у выкарыстанні адпаведнай справаводчай тэрміналогіі і канцылярызмаў. Пад канцылярызмамі будзем разумець «словы, устойлівыя словазлучэнні, граматычныя формы і канструкцыі, ужыванне якіх у літаратурнай мове замацавана традыцыяй за афіцыйна-справаводчым стылем» (Шварцкопф 2002, 212). З гэтага азначэння вынікае, што канцылярызмы, як правіла, не абазначаюць пэўнае спецыяльнае паняцце, а выступаюць толькі як стылістычныя маркеры і тэрмінамі не з'яўляюцца. Для таго каб прапачыць асноўныя тэндэнцыі ў адборы лексічных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю ў 1920-я гг., разгледзім моўны матэрыял названых дапаможнікаў па справаводстве.

Найбольш поўнае ўяўленне пра адметнасць лексічных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю 1920-х гг. дае дапаможнік С. Серады «Дзелавод» (гл. Серада 1926). У гэтую працу, акрамя ўзораў афіцыйных папер, звестак з арфаграфіі беларускай мовы, перакладнога руска-беларускага слоўніка імёнаў і пераліку назваў арганізацый, уваходзяць невялікія памеры, але адносна поўныя спецыяльныя слоўнікі – «Слоўнік выразаў, якія сустракаюцца ў афіцыйнай перапісцы» і «Слоўнік канцылярыскіх тэрмінаў».

Даволі падрабязны аналіз справаводчай тэрміналогіі, змешчанай у «Слоўніку канцылярыскіх тэрмінаў» С. Серады, быў праведзены Л. Р. Белкай (гл. Белка 2011). Таму ў межах нашага артыкула спынімся больш падрабязна на «Слоўніку выразаў, якія сустракаюцца ў афіцыйнай перапісцы», паколькі менавіта ў гэтай частцы «Дзелавода» прадстаўлена не толькі тэрміналагічная лексіка, але і канцылярыскія клішыраваныя выразы.

«Слоўнік выразаў, якія сустракаюцца ў афіцыйнай перапісцы» змяшчае 846 слоўнікавых артыкулаў, і ўключаюць яны не толькі ўласна канцылярызмы, але і цэлы шэраг стылістычна немаркіраваных лексічных адзінак, слоў з адценнем размоўнасці, а таксама выразаў, уласцівых іншым спецыяльным галінам. У прыватнасці, у слоўнік уваходзяць некаторыя фразеалагічныя адзінкі: *кідацца ў вочы, біцца аб заклад, хадзіць за блізкі сьвет*, медыцынскія тэрміны: *брушны тыфус, зваротны тыфус, плямністы тыфус*, газетныя штампы і лозунгі: *тварам да вёскі, няхай жыве, пролетары ўсіх краёў, злучайцеся*; пласт агульнаўжывальнай немаркіраванай лексікі: *безьліч, даць параду, сапраўды, убок, спагадаць*. З'яўленне такіх лексем у слоўніку, на наш погляд, магло быць абумоўлена суб'ектыўным аўтарскім уяўленнем пра верагоднасць ужывання пэўных выразаў у афіцыйнай перапісцы, а таксама імкненнем прадухіліць магчымыя пры складанні дакументаў цяжкасці перакладу.

Спецыфіка падыходу С. Серады да перакладу ўзнаўляльных словазлучэнняў палягае ў тым, што навуковец імкнецца пазбягаць неапраўданага калькавання такіх выразаў. У працэсе фарміравання стылістычных нормаў у рускай мове ўтварыліся своеасаблівыя канцылярыскія фразеалагізмы, у якіх

адзін з кампанентаў ужываецца ў фразеалагічна звязаным значэнні (напрыклад, *возбудить дело, нести обязанности, извлекать выгоду* і пад.). С. Серада даволі часта пры перакладзе такіх выразаў не звяртаецца да калькавання, а падбіраў адпаведнік, улічваючы спалучальныя магчымасці жывой беларускай мовы. Найчасцей абодва кампаненты такіх словазлучэнняў у перакладзе на беларускую мову ўжываюцца ў прамым значэнні. Так, напрыклад, выразы *возбудить дело, возбуждение дела* С. Серада пераклаў беларускімі адпаведнікамі *распачаць справу, падняць справу, узняць справу; падняцьце справы*. Аналагічны прынцып С. Серада рэалізаваў і пры перакладзе некаторых іншых словазлучэнняў, у прыватнасці: *да пэўнай ступені (в известной степени), запісаць у кнігу (занести в книгу), некарысны капітал (мертвый капитал), спаўнёньне абавязкаў (несение обязанностей), прызначыць на пасаду (определить на должность), распачаць спозыск (подать ко взысканию)* і інш. Гэта сведчыць пра імкненне С. Серады пазбегнуць непасрэднага ўплыву рускай мовы на адбор лексічных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю беларускай мовы, выявіць спецыфіку спалучальных, валентнасных уласцівасцей беларускіх лексем. У асобных выпадках С. Серада цалкам замяняў усе кампаненты словазлучэння, перадаючы яго сэнс тоеснай семантычна, але адрознай паводле складнікаў канструкцыі. Характэрным прыкладам можа служыць пераклад выразу *видом на жительство служить не может – ня мае сілы пашпарту*.

Архаічную лексіку, якая паходзіць са стараславянскай мовы, С. Серада перакладаў уласнабеларускімі сродкамі, замяняючы нехарактэрныя для беларускай мовы лексемы: *предоставить отчет – падаць справаздачу, представлять к увольнению – падаваць да звальнення, исходя из сего – выходячы з гэтага, возложить обязанности – ускласці абавязкі, хождение в суд – хадзяніна ў суд* і інш.

Часам пры перакладзе ўзнаўляльных словазлучэнняў, якія ў рускай мове належаць да групы канцылярызмаў, С. Серада ўводзіў у свой слоўнік беларускія адпаведнікі, якія маюць адценне гутарковай, а не кніжнай лексікі, або з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі, напрыклад: *все чыста былі прысутны (все были на лицо), зусім безадкладна (без малейшего отлагательства), на той год (на будущий год), вышла на доброе (окончилось благополучно), з усіх бакоў (во всех отношениях), стаць агульна вядомым (получить огласку)* і інш. Можна меркаваць, што ўвядзенне такіх элементаў у тэксты афіцыйных папер спрыяла б дэмакратызацыі афіцыйна-справаводчага стылю беларускай мовы. Аднак гэтая тэндэнцыя не з'яўляецца абсалютнай. У слоўніку «Дзелавода» сустракаюцца выпадкі, калі, наадварот, даецца паслоўны пераклад кампанентаў устойлівых словазлучэнняў: *у большасці выпадкаў (в большинстве случаев), ускласці абавязкі (возложить обязанности), у прысутнасці (в присутствии), да выканання (к исполнению)* і шэраг іншых. У асобных выпадках С. Серада пакідае і калькаваны выраз, і ўласнабеларускі адпаведнік: *в скором времени – неўзабаве, у хуткім часе; разрешить вопрос в отрицательном смысле – вырашыць пытанне ў адмоўным сэнсе, адмоўна вырашыць пытанне; сдельная плата – паштучная плата, здельная плата; согласно постановления – паводле пастанова, згодна з пастановай* і інш. Такім чынам, С. Серада ўводзіў у слоўнік сінанімічныя выразы. Пры такім падыходзе з цягам часу адзін з варыянтаў мог замацавацца ў узусе, а другі паступова выйсці з яго.

У слоўніку канцылярскіх выразаў С. Серады прасочваецца тэндэнцыя замяняць некаторыя словазлучэнні аднаслоўнымі адпаведнікамі, у чым выяўляецца імкненне зрабіць мову дакументаў больш ёмкай і сціслай. Аднаслоўныя адпаведнікі прыводзяцца для адзінак рознага характару: 1) для дзеяслоўных словазлучэнняў, якія замяняюцца адпаведнымі дзеясловамі (*водворить спокойствие – уціхамірыць, войти в соглашение – умовіцца, наводит справку – даведацца, оказать помощь – дапамагчы, оказывать сопротивление – супраціўляцца, предоставить должность – прызначыць, привести в порядок – упарадкаваць, произвести осмотр – агледзець, сделать отвод – адвесці, следовать по направлению – накіроўвацца*); 2) для назоўнікавых словазлучэнняў, якія па магчымасці замяняюцца назоўнікамі (*бессознательное состояние – няпрытомнасць, бесчисленное множество – безліч, духовное завещание – духоўніца, ломовой извозчик – панараднік, заявочные знаки – капцы, наличные деньги – гатоўка, оптовый склад – гуртоўня, совещательная комната – нарадзя, судебный процесс – суд*); 3) для некаторых прыслоўяў і часціц, якія на беларускую мову магчыма перакласці безэквівалентнымі адпаведнікамі (*в конце концов – урэшце, в непродолжительное время – неўзабаве, в этом году – сёлета, в прошлом году – летась, по крайней мере – прынамсі*).

Некаторым словам у розных словазлучэннях С. Серада дае розны пераклад. У прыватнасці, словазлучэнням на рускай мове *внести в книгу* і *внести в список* адпавядаюць беларускія *запісаць у кнігу* і *ўнесці ў сьпіс*, словазлучэнням *выразить благодарность* і *выразить порицание* адпавядаюць беларускія *скласці падзяку* і *выказаць ганьбу*. Дзеяслоў *подвергнуть* мае чатыры варыянты перакладу ў залежнасці ад спалучэння з тым ці іншым назоўнікам: *падапасці пад кару, узяць на выпыты, падвесці пад адказнасць, аддаць пад суд*. Такім чынам, С. Серада выяўляў розныя валентнасныя

характарыстыкі беларускай лексікі ў параўнанні з рускай. У іншых выпадках гэтая з’ява сведчыць пра неакрэсленасць семантычных адрозненняў паміж блізкімі паводле значэння, але нятоеснымі словамі. Так, у прыватнасці, можна меркаваць, што ў 1920-я гг. яшчэ не дастаткова выразна акрэсліліся семантычныя адрозненні паміж паняццямі *кошт* і *цана*: словазлучэнне *нормальная цена* перакладаецца ў слоўніку выразам *нормальная цана*, а словазлучэнне *определить цену* – як *вызначыць кошт*.

Пры перакладзе слоў іншамойнага паходжання С. Серада часцей за ўсё ўжываў адпаведныя запазычаныя: *авансавыя сумы*, *банкірская кантора*, *бухгалтар* і інш. Аднак сустракаюцца і выпадкі, калі ў беларускім перакладзе на месцы запазычанняў выкарыстоўваецца спрадвечна беларуская лексіка: *вольная спадчына* (*вакантное наследство*), *дасьледчая станцыя* (*опытная станция*), *гуртовы гандаль* (*оптовая торговля*), *гурт рабочых* (*партия рабочих*), *замацаваньне ўмовы* (*ратификация договора*). Гэта дазваляе сцвярджаць, што ў дапаможніку С. Серады ў пэўнай ступені знайшлі адлюстраванне пурыстычныя тэндэнцыі, характэрныя для моўнага працэсу 1920-х гг., аднак яны не адыгрывалі вызначальнай ролі ў распрацоўцы лексічных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю.

Доля русізмаў у «Дзелаводзе» нязначная, сустракаюцца яны толькі ў асобных выпадках. Напрыклад, у выразях *часовае палажэньне*, *заклучальнае аб’ясьненне*, *завочны прыгавор*. Уплыў польскай мовы на лексічным узроўні таксама неістотны, і выяўляецца ён толькі ў асобных словах: *народнае жыўленьне* (народнае харчаванне), *істота справы* (сутнасць справы), *сяброўская складка* (членскі ўзнос).

Як бачым, у дапаможніку С. Серады прасочваюцца некаторыя заканамернасці ў адборы спецыяльнай лексікі і канцылярызмаў: адрозна ад рускай мовы ў афіцыйна-справаводчым стылі беларускай мовы на ранняй стадыі яго развіцця акрэслілася выразная тэндэнцыя да дэмакратызацыі моўных сродкаў, набліжэнне іх да агульнанароднай мовы, ухіленне ад архаічных элементаў і новых лексічных запазычанняў, варыянтнасць тэрмінаў і ўстойлівых канцылярыскіх выразяў. Такі падыход цалкам адпавядаў агульным тэндэнцыям развіцця беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг., паколькі многія тагачасныя лінгвісты былі прыхільнікамі ідэі адзінства літаратурнай і народнай мовы.

Некалькі адрозніваецца падыход да адбору лексічных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю ў «Падручніку справаводства сельскіх і местачковых саветаў» і «Падручніку справаводства раённых выканаўчых камітэтаў». Абодва дапаможнікі, выдадзеныя ў 1926 г., былі падрыхтаваны і перакладзены з адпаведных рускіх выданняў М. Гуткоўскім. Гэтыя падручнікі маюць тоесную прадмову, падобную структуру, аднолькавы тэрміналагічны апарат. Перакладчык імкнуўся дакладна перадаць змест і стылістычную спецыфіку рускага тэксту. У сувязі з гэтым у беларускіх падручніках можна заўважыць цэлы шэраг паслоўна перакладзеных словазлучэнняў. Адрозна ад С. Серады, М. Гуткоўскі не пазбягаў калькавання канцылярызмаў. У прыватнасці, да групы маркіраваных словазлучэнняў, памарфемна перакладзеных з рускай мовы, можна аднесці такія выразы, як *неадкладна выконваць*, *бягучыя справы*, *падпісам і пячаткаю сьведчыцца*, *у парадку чаргі*, *ускладаць абавязак*, *знаходзіцца ў карыстанні*, *лічым патрэбным*, *увесці кантроль* і інш.

Арыентацыя М. Гуткоўскага на рускі арыгінал абумовіла той факт, што ў мове падручнікаў практычна адсутнічаюць элементы гутарковага стылю (як ужо адзначалася, у слоўніку С. Серады такія моўныя адзінкі ўжываюцца), што робіць стыль гэтых падручнікаў больш аднародным, аднак разам з тым і больш кансерватыўным, набліжаным да кніжнай традыцыі рускай мовы.

У падручніках, перакладзеных М. Гуткоўскім, замацавалася цэласная сістэма спецыяльных тэрмінаў. Так, у прыватнасці, у гэтых выданнях ужываюцца наступныя назвы дакументаў: *акт аб недастачы*, *расьпіска*, *опіс справы*, *дазваньне*, *пасьведчаньне*, *спраўка*, *загады*, *цыркулярныя распараджэньні*, *інструкцыі*, *адносьнік*, *справаздача*, *даверанасьць*, *заява*, *просьба* і інш. Апрача таго, у падручніках падаюцца назвы пэўных класаў дакументаў: *сакрэтныя паперы*, *грашовыя паперы*, *уступныя і выходныя паперы*, *сьпешныя і тэрміновыя паперы*. Некаторыя дакументы маюць варыянтныя назвы – *дагавор*, *угода* і *ўмова*; *выгавар*, *вымова* і *нагонка*, *скарга* і *жалаба* (аналагічная варыянтнасць адзначаецца і ў «Слоўніку канцылярыскіх тэрмінаў» С. Серады). Семантычныя адрозненні паміж гэтымі лексічнымі адзінкамі невыразныя.

Сістэмы спецыяльных тэрмінаў, распрацаваныя С. Серадой і М. Гуткоўскім, у аснове сваёй маюць шмат агульнага (напрыклад, у абодвух дапаможніках ужываюцца такія назвы дакументаў, як *акт*, *расьпіска*, *заява*, *пасьведчаньне*, *адносьнік*, *дагавор*, *угода* і інш.). Разам з тым можна выявіць і некаторыя адрозненні ў адборы лексічных сродкаў, прапанаваных С. Серадой і М. Гуткоўскім. На гэты факт у адным з артыкулаў звяртала ўвагу Г. І. Кулеш. Напрыклад, у падручніках, перакладзеных М. Гуткоўскім, знаходзім выразы *членскія ўзносы*, *атрымаць спраўку*, *існасьць пытання*. У «Дзелаводзе» вылучаныя словы маюць іншыя адпаведнікі: *сплагнацьне складак*, *даведка*, *істота справы*

(гл. Кулеш 2006, 133). Наяўнасць вялікай колькасці варыянтаў сярод тэрмінаў указвае на тое, што базавая сістэма лексічных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю беларускай мовы ў 1920-я гг. знаходзілася ў працэсе развіцця і не была распрацавана цалкам.

Яшчэ адзін дапаможнік па справаводстве, выдадзены ў 1920-я гг., – «Інструкцыя і правілы аб справаводстве па асабоваму складу» (1928). Гэта перакладное выданне (імя перакладчыка невядома), асноўнай мэтай якога была арганізацыя сістэмы справаводства ў Беларусі згодна з агульнадзяржаўнымі патрабаваннямі. Уласна лінгвістычныя пытанні, звязаныя з афармленнем дакументацыі на беларускай мове, у інструкцыі не закраналіся, аднак у гэтым выданні даволі шырока выкарыстоўвалася справаводчая тэрміналогія і канцылярызмы.

Найбольш выразнай рысай лексічнага складу «Інструкцыі» ў параўнанні з усімі спецыяльнымі дапаможнікамі па справаводстве, выдадзенымі на два гады раней, з'яўляецца вельмі моцны і адчувальны ўплыў рускай мовы. У тэксце «Інструкцыі» выяўлена вялікая колькасць лексічных русізмаў – як сярод спецыяльных тэрмінаў і канцылярызмаў, так і сярод агульнаўжывальных слоў: *вучотная картка, штатнае расьпісаньне; аспорыць даставернасць, служба па саўмясьціцельству, ачарадны чарговы нумар, подліныя дакуманты; ізлажэньне, зжатасьць, апрадзяліць, прыстаноўлена, чоткі почарк* і шэраг іншых. Можна меркаваць, што перакладчык «Інструкцыі» не абапіраўся на працы С. Серады і М. Гуткоўскага, і гэта пацвярджаецца значнымі разыходжаньнямі ў тэрміналагічным апарце дапаможнікаў. Так у падручніках для сельскіх саветаў і раённых выканаўчых камітэтаў замацаваліся тэрміны *ўступныя і выходныя паперы*, у «Інструкцыі» знаходзім адпаведныя ім тэрміны *уваходзячыя (выходзячыя) паперы*. У «Дзелаводзе» рускі тэрмін *учет* перакладаецца беларускім *падлік*, а ў «Інструкцыі» шырока ўжываецца лексема *вучот*.

Характэрнай рысай мовы «Інструкцыі» з'яўляецца калькаванне ўстойлівых выразаў. Так, напрыклад, пад непасрэдным уплывам рускай мовы ўтварыліся такія словазлучэнні, як *на агульных падставах, па меры патрэбы, выдаваць па ведамственнай лініі, у адпаведным парадку, прамыя службовыя абавязкі, меры ўздзейнічаньня, шляхам асабовага ўзгадненьня, у сілу чаго* і інш.

Такім чынам, у 1920-я гг. адзінай сістэмы моўных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю не існавала, аднак адбываўся працэс яе станаўлення. На старонках разгледжаных выданняў распрацоўвалася тэрміналагічная сістэма справаводчых дакументаў, увадзіліся спецыяльныя канцылярскія выразы. Можна меркаваць, што найбольш поўны праект слоўніка афіцыйна-справаводчага стылю быў прапанаваны С. Серадой у яго дапаможніку «Дзелавод». У пэўным сэнсе ўдакладнялі і дапаўнялі гэты слоўнік падручнікі, перакладзеныя М. Гуткоўскім. У «Дзелаводзе» С. Серады ў найбольшай ступені параўнальна з іншымі разгледжанымі выданнямі выяўлялася імкненне аўтара адлюстраваць спецыфіку беларускай мовы. У гэтым дапаможніку выразна прасочваецца тэндэнцыя да дэмакратызацыі лексічных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю. У найбольш познім з аналізаваных выданняў – у «Інструкцыі і правілах аб справаводстве па асабоваму складу» – назіраецца супрацьлеглая тэндэнцыя – тэндэнцыя набліжэння беларускіх моўных сродкаў афіцыйна-справаводчага стылю да рускіх.

ЛІТАРАТУРА

Белка Л. Р. Фарміраванне справаводчай тэрміналогіі беларускай мовы ў пачатку XX ст. (на матэрыяле «Дзелавода» С. Серады) // Весн. Брэсц. ун-та. Сер. 3. 2011. № 2. С. 53–58.

Інструкцыя і правілы аб справаводстве па асабоваму складу. Мінск, 1928.

Красней В. П. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы // Беларуская тэрміналогія: 36. арт. Мінск, 2011. С. 148–183.

Кулеш Г. І. Дапаможнікі па справаводстве 1920-х гадоў як крыніца гісторыі афіцыйна-дзелавога стылю // Письменник – мова – стыль: Матэрыялы III Міжнар. навук. канф. Мінск, 2006. С. 130–133.

Падручнік справаводства раённых выканаўчых камітэтаў. Выпуск першы. Агульнае справаводства і спецыяльныя справаводства: адміністрацыйнае і паштовае. Мінск, 1926.

Падручнік справаводства сельскіх і месчачковых саветаў. Выпуск першы. Агульнае справаводства і спецыяльныя справаводства: адміністрацыйнае, паштовае. Мінск, 1926.

Серада С. Дзелавод. Узоры афіцыйных папер. Слоўнік тэхнічна-канцылярскіх выразаў і іншыя, патрэбныя ў дзелаводстве веды. Мінск, 1926.

Шварцкопф Б. С. Канцелярызмы // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 2002. С. 212.

Паступіў у рэдакцыю 22.06.12.

Святлана Яўгеньеўна Богуш – аспірантка кафедры гісторыі беларускай мовы. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы Г. І. Кулеш.